

Pojęcie irracjonalizmu psychologicznego

Pojęcie irracjonalizmu psychologicznego jest wieloznacznie pojmowane. W niejednakowych też zakresach znaczeniowych i stopniu ścisłości jest ono stosowane w pracy badawczej: od zakresów bardzo szerokich i przez to zacierających kontury znaczeniowe tego pojęcia, do zakresów nazbyt zawężonych, zacieśniających rygorystycznie jego sens¹. Przykładem zbyt szerokiego rozumienia pojęcia irracjonalizmu psychologicznego jest m. in. to jego określenie, które zawarte jest w amerykańskiej edycji *The Encyclopedia of Philosophy* z 1967 pod redakcją Paula Edwardsa. W nawiązaniu do Nietzschego, Freuda, Junga oraz niektórych stanowisk w psychologii indywidualnej i literaturze pięknej irracjonalizm psychologiczny wiąże się w tym wydawnictwie z tezą o przyrodzonej całej naturze ludzkiej irracjonalności i o niemożności motywowania lub modyfikowania ludzkiego zachowania wyłącznie racjami rozumowymi. Tezie tej przyporządkowane są szczegółowe twierdzenia: dziedzina ludzkiego zachowania jest zdominowana przez szkodliwe i niekorzystne na dłuższą metę społeczne impulsy człowieka, takie m. in. jak egoizm i okrucieństwo; człowiek skłonny jest ulegać w swym postępowaniu różnym mitom, religiom i przesądom, które zharmonizowane są z nieracjonalnymi siłami w jego psychice i domagają się ekspresji - hamowanie tej ekspresji prowadzić może do niebez-

piecznych rozwiązań; człowiek jest często nieświadom prawdziwych motywów i popędów, które określają jego działania. Wypacza on samowiedzę właściwych, nierzadko w domniemaniu tylko racjonalnych, a w istocie irracjonalnych wyznaczników własnego postępowania, czyni to poprzez ich racjonalizację i różne inne sposoby oszukiwania samego siebie².

Do szerszych sposobów pojmowania irracjonalizmu psychologicznego zaliczyć można także i te rozumienia owego zjawiska, które wiążą je z określoną postawą umysłową. Postawa ta polega według jednych po prostu na krytycznym odnoszeniu się, a nawet na żywieniu zdecydowanej niechęci do tego wszystkiego co jest naukowe, czy kojarzy się z naukowością w takich czy innych sferach ludzkiego życia i działania oraz na niewierze w możliwość i konieczność rozumnego urządzania i przekształcania ludzkiego życia i całej ludzkiej historii. Postawę tę kojarzy się z opozycyjnym albo wręcz wrogim stosunkiem do rozumu, z jawną nieufnością w stosunku do niego, z dążnością do pomijania go lub przekraczania, przy równoczesnym ufnym poleganiu na uczuciach, emocjach, instynktach, woli, doświadczeniach wewnętrznych i poszukiwaniu w tej szerokiej sferze irracjonalnego poczucia pożądanej pewności³.

Także szeroko określa się irracjonalizm psychologiczny, a ściślej mówiąc - irracjonalność jednostkową z pozycji psychiatrii i psychopatologii. Z pozycji tych specjalizacji naukowych wyróżnia się w zakresie pojęcia irracjonalizmu psychologicznego zarówno określone procesy poznawcze (kognitywne), jak i uczucia, motywacje i ich skutki dla zdrowia psychicznego, szczęścia, uspołecznienia i ogólnej kondycji wewnętrznej człowieka. W pierwszej, tzn. poznawczej komponentie tego zjawiska czy stanu psychicznego wyróżnia się swoisty, określaný jako anormalny sposób myślenia (abnormal ways of thinking), którego wyniki są sprzeczne z logiką, nie prowadzą do jednoznacznych konkluzji i wcześniej czy później mogą powiększać trudności życia jednostkowego i zbiorowego człowieka. Z kolei w drugiej komponentie omawianego zjawiska,

tzn. w jego sferze emocjonalno-motywacyjnej odnotowuje się supremację silnych dążeń do zaspokojenia pragnień bez względu na nieracjonalność ostatecznych efektów tych dążeń⁴.

Z nieco węższym rozumieniem irracjonalizmu psychologicznego spotykamy się wówczas, kiedy przez zjawisko to rozumie się postawę jednostki lub ludzkiej zbiorowości, charakteryzującą się gotowością do żywienia irracjonalnych przekonań i do posługiwania się irracjonalnymi sposobami poznawania rzeczywistości. Tego rodzaju rozumienie irracjonalizmu psychologicznego występuje m. in. w rozważaniach I. Dąbskiej. Píše ona: "Ktoś, kto skłonny jest wierzyć w zdania wewnętrznie sprzeczne lub zasadniczo nierozstrzygalne, a w uzasadnianiu swych przekonań powoływać się na irracjonalne sposoby poznawania, jest irracjonalistą w sensie psychologicznym. Irracjonalizm psychologiczny jest zatem postawą psychiczną człowieka, gotowością do przeżyć, dzięki którym prawdziwymi się nam wydają zdania irracjonalnie logiczne (w szerszym tego słowa znaczeniu), tzn. zdania wewnętrznie sprzeczne lub zasadniczo nierozstrzygalne"⁵.

Bliższe określenie irracjonalizmu psychologicznego ma duże znaczenie nie tylko z ogólnopoznawczego i logicznie-semantycznego punktu widzenia, ale także - i może przede wszystkim - ze względu na wymogi badań empirycznych w zakresie tego zjawiska. Badania te wymagają mianowicie odpowiedniego zoperacjonalizowania tego pojęcia, uczynienia zeń operatywnego narzędzia poznawczego, funkcjonalnej kategorii badawczej. Z tego punktu widzenia te ujęcia irracjonalizmu psychologicznego, które określają go za pomocą pojęcia postawy psychicznej - pojęcia na ogół wypróbowanego pod kątem jego przydatności w badaniach empirycznych na gruncie socjologii i psychologii społecznej, wydają się być udanym punktem wyjścia w omawianej procedurze postępowania logiczno-semantycznego⁶. Jednakże tylko punktem wyjścia. Przyjęte tu bowiem pojęcie postawy wymaga odpowiedniego dookreślenia i konkretyzacji

we wszystkich jej komponentach: tzn. w komponentcie poznawczej, emocjonalno-motywacyjnej i wartościującej oraz w jej formach ekspresji i przejawach behawioralnych.

Podajmy na tym miejscu taką próbę dookreślenia i konkretyzacji pojęcia postawy irracjonalnej. Będzie to próba roli i idealizacyjna. Najważniejszą, choć nie jedyną, warstwą postawy irracjonalnej jest - jak się wydaje - warstwa poznawcza (kognitywna). Chodzi tu nie tylko o (1) gotowość do żywienia przekonań irracjonalnych wyrażalnych w zdaniach logicznie niepoprawnych (wewnętrznie sprzecznych i zasadniczo nierozstrzygalnych), lecz także o (2) możliwość godzenia ich z przekonaniem racjonalnymi wyrażalnymi w zdaniach logicznie poprawnych. Chodzi dalej o (3) odwoływanie się - niezależnie od praktyki poznania racjonalnego, pojęciowo-dyskursywnego, empiryczno-teoretyczno-naukowego do różnych sposobów poznawania irracjonalnego, pozanaukowego, np. poznania poczuć, intuicyjnego, empatycznego, emocjonalnego, magicznego itp., przy uznawaniu tych sposobów poznania za w pełni uprawnione a nawet za alternatywne w stosunku do poznania racjonalno-empirycznego, naukowego. Chodzi wreszcie w omawianej warstwie poznawczej postawy irracjonalnej o (4) stosunkowo łatwe poddawanie się różnym czynnikom podmiotowym i zewnętrznym krępującym lub utrudniającym adekwatne i logicznie poprawne myślenie, a niekiedy wręcz je uniemożliwiającym - mimo w granicach normy psychologicznej utrzymujących się sprawności i umiejętności myślenia logicznego. Na przykład łatwe uleganie w procesie poznawczym wpływom czynników irracjonalnych tkwiących w psychice człowieka, takim jak emocje, popędy, instynkty itp.; poddawanie się i stwarzanie dogodnego pola w budowanej przez siebie orientacji w świecie różnym mechanizmom obronnym, takim jak np. tłumienie, racjonalizacja, projekcja, identyfikacja, reakcje upozorowane, dysojacja, sublimacja, kompensacja itp. Albo też niedostateczne uwalnianie własnego myślenia od deformującego wpływu postaw pozanaukowych (magicznych, religijnych, spirytualistycznych

nych itp.), od stereotypów myślowych i społecznych, od bezpośredniego nacisku uwarunkowań klasowych, grupowych, zawodowych, zajmowanej "pozycji społecznej" itp.

Wskazaliśmy wyżej na cztery charakterystyczne składniki komponenty poznawczej postawy irracjonalnej. W konkretnych przypadkach zachodzenia i żywotności tej postawy występują one w zróżnicowanych formach i w niejednakowym natężeniu. W różnych też pozostają relacjach wzajemnych i zależnościach, uwarunkowaniach wewnętrznych i zewnętrznych. Wszystkie, łącznie albo z osobna, mogą być przedmiotem badań empirycznych lub pojęciowo-analitycznych, w oparciu o określone założenia i koncepcje teoretyczne i przy wyodrębnieniu w ich zakresie uchwytnych dla naukowych badań parametrów i wskaźników tego zasadniczego, jak się wydaje, składnika postawy irracjonalnej.

Dalszym składnikiem rozważanej tu postawy jest jej warstwa emocjonalno-motywacyjna i wartościująca, powiązana ściśle z warstwą poznawczą i w znacznej mierze ją warunkująca. Warstwy tej nie można jednak całkowicie utożsamiać z całą "sferą irracjonalności" naszej psychiki, która stanowi nieodłączną cechę każdej osobowości, organicznie i strukturalnie jest z nią związana i w znacznym stopniu niezbędna dla prawidłowego jej funkcjonowania. Nie można jej identyfikować z całokształtem stanów emocjonalnych, motywacyjnych; z wszystkimi poruszeniami popędowymi i instynktownymi, zachowaniami dyktowanymi przez wyobraźnię, fantazję, pragnienia, porywy uczuciowe itp. - bez których nasze życie wewnętrzne byłoby nie tylko ubogie i jednostronne, ale nie dość dynamiczne i twórcze. Wszak w prawidłowo i dynamicznie rozwijającej się ludzkiej osobowości musi zachodzić harmonijne powiązanie tego, co racjonalne z tym, co irracjonalne oraz zaspokajanie zarówno potrzeb o charakterze racjonalnym, jak i irracjonalnym. Jak słusznie zauważa J. Szczepański: "Świat wewnętrzny człowieka jest znacznie bogatszy, niż się to psychologom wydaje, a to, co nazywamy sferą irracjonalności,

jest także aparatem poznania pozaracjonalnego, orientacji życiowej koniecznej nie tylko do przeżycia w świecie zewnętrznym, ale dla zorganizowania funkcjonowania świata wewnętrznego". Przecież "(...) nie ma człowieka funkcjonującego jako logiczna maszyna"⁷. Mówiąc o warstwie emocjonalno-motywacyjnej postawy irracjonalnej mamy zatem na myśli coś znacznie węższego a zarazem niekoniecznego z punktu widzenia dynamiki i prawidłowego funkcjonowania ludzkiej osobowości, a mianowicie mamy tu na myśli jedynie te uczucia, potrzeby i pozarozumowe skłonności człowieka, które wyznaczają takie czy inne irracjonalne formy orientacji w świecie oraz irracjonalne sposoby zachowania i działania pozostające w aktywnej opozycji lub neutralizującym odniesieniu do pobudek czy inspiracji wewnętrznych nastawiających i stymulujących jednostkę lub zbiorowość ludzką do racjonalnych wysiłków poznawczych i zachowań praktycznych. Tak więc chodzi tu jedynie o pewną sferę ludzkiej irracjonalności, o tę mianowicie, która wywołuje określone nastawienia i akty poznawcze czy sposoby zachowania i działania kosztem możliwych osobowościowo i społecznie, mniej lub bardziej racjonalnych form poznania i bytowania. I ten konflikt pomiędzy przeciwstawnymi sobie tendencjami emocjonalno-motywacyjnymi, wyznaczającymi bądź to względnie racjonalne, bądź relatywnie irracjonalne sfery świadomości i behawioru ludzkiego może być interesującym problemem badawczym w zakresie irracjonalizmu psychologicznego.

Przejdźmy z kolei do wartościującego składnika postawy irracjonalnej. Wypełniają go procesy formułowania ocen i kwalifikacji wartościujących przedmiotów przyjmowanych do oszacowania na zasadzie pozaracjonalnego wyboru; procesy, o wynikach których przeważnie rozstrzygają subiektywne gusta i upodobania, sentymenty i emocje, przy świadomym lub nieświadomym uchylaniu zobiektywizowanych i racjonalnych kryteriów ocen. Przyczyny i mechanizmy tych procesów złożonej irracjonalizacji ocen w ramach postawy irracjonalnej

uznać można także za ważny i interesujący problem badawczy. Dodajmy jeszcze taką uwagę, że dynamika wewnętrzna tej modelowo tu przedstawionej trójwarstwowej postawy irracjonalnej znajduje zazwyczaj charakterystyczne swe uzewnętrznienie w postaci różnych pozadyskursywnych, najczęściej symbolicznych i obrazowych formach wyrazu oraz w rozmaitych, nie mieszczących się na ogół w granicach tzw. rozumności przejawów zachowania i aktywności. Bądź też dynamika ta stwarza potencjalne możliwości dla tego rodzaju swojej ekspresji i manifestacji. I te różne formy swoistego uzewnętrzniania postawy irracjonalnej, jej specyficzny świat znaków i symboli, komunikatów, pozapojęciowych i pozalogicznych, nierozumnych aktów zachowania i działania są dalszym szerszym tematem badawczym w zakresie irracjonalizmu psychologicznego.

Przechodząc do konkluzji naszych rozważań podkreślmy ponownie, że irracjonalizm psychologiczny nie pokrywa się z całą sferą podmiotowej irracjonalności: zjawiska równoległego i integralnie związanego z racjonalnością każdej jednostki ludzkiej, niezbędną dla pełnego jej rozwoju i prawidłowego funkcjonowania⁹. Oznacza natomiast tylko pewien jej aspekt, czy pewną stronę. Tę mianowicie stronę, która krystalizuje się w określonej postawie. Przedmiotem tej postawy jest - jak to było wyżej powiedziane - dziedzina ludzkiej poznawalności oraz pewien obszar ludzkiego działania i postępowania. Swoistość owej postawy wyraża się w charakterystycznym odnoszeniu się jej podmiotu do tych dwóch rodzajów aktywności człowieka, tzn. poznawczej i praktycznej. Odnoszenie to polega - jak to już wcześniej wyjaśniono - na wyborze, przyswajaniu, osobistym przeżywaniu i praktykowaniu irracjonalnych alternatyw w stosunku do możliwej racjonalności w owych dziedzinach aktywności człowieka lub w nastawieniu i gotowości do dokonania takiego wyboru, przyswojenia i aktywnego stosowania irracjonalnych form myślenia i działania. Uwarunkowania podmiotowe i zewnętrzne (psychologiczne, społeczne, kulturowe, historyczne itp.) tego rodzaju po-

stawy, jej mechanizmy wewnętrzne, funkcje psychologiczne i społeczne uznaliśmy za szczególnie istotny - z punktu widzenia poznawczego i praktycznego - przedmiot badań nauk społecznych, a w szczególności odpowiednich działów psychologii, socjologii, etnologii, teorii kultury, filozofii, religioznawstwa i naukoznawstwa. Pozostaje tylko lepiej niż dotychczas przysposobić warsztatowo wspomniane dyscypliny badawcze do nowoczesnych badań w zakresie irracjonalizmu psychologicznego.

PRZYPISY

¹Por. m. in.: "Irrationalism", w: The Enciclopedia of Philosophy, vol. 4, New York 1967, s. 132 - 133; "Irrationalism", w: New Catholic Enciclopedia, San Francisco - Toronto - London - Sydney 1967, s. 658; M. Garelick, Modes of Irrationality, Preface to a Theory of Knowledge, The Hague 1971; materiały Konferencji Naukowej Komitetu Nauk Filozoficznych PAN nt. "Rozum - racja - racjonalność", "Studia Filozoficzne" 1983, nr 5 - 6 / 210 - 211; J. Szmyd, Irracjonalizm - próba określenia i typologii, "Człowiek i Światopogląd" 1985, nr 10 / 237/, s. 49 - 61.

²Por. The Enciclopedia of Philosophy, pod red. P. Edwardsa, vol. 4, New York 1967, s. 217.

³Por. E. A. Bucniece, Tradicji racjonalizmu i sówremiennyj irracjonalizm, w: Kritika fonomenologiczeskogo napravlienijsa sówremiennoj burżuaznoj filozofii, Riga 1981, s. 10.

⁴Por. S. Arioti, The Two Kinds of Irrationality: Their Sources and Interrelations, w: Das Irrationale in der Psychoanalyse. Theoretische und Klinische Aspekte. The Irrational in Psychoanalysis. Theoretical and Clinical Aspects. Vorträge des IV. Internationalen Forums für Psychoanalyse, New York 1972. Por. także: M. Horney Eckardt, The Changing Concept of the Irrational and Its Effects on Therapeutic Technique, tamże, s. 153 - 161; H. Kelman, Irrational Feelings: A Therapeutic Approach, tamże, s. 178 - 190 oraz G. Benedetti, Das Irrationale in der Psychotherapie der Psychosen, tamże, s. 233 - 241.

⁵Por. I. Dąbska, Irracjonalizm a poznanie naukowe. Osobne odbicie z "Kwartalnika Filozoficznego", tom XIV, zeszyt II i III, Kraków 1937. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, s. 26.

⁶Por. m. in. W. Witwicki, Wiara oświeconych, Warszawa 1959; A. Meyer-Ginsbergowa, Badania nad psychologiczną zasadą sprzeczności, Poznań 1935; S. Szuman, J. Pieter, H. Weryński, Psychologia światopoglądu młodzieży, Warszawa 1933; T. Tomaszewski, Czynności świadome, w: M. Matuszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski, Psychologia jako nauka o człowieku, Warszawa 1966.

⁷J. Szczepański, Sfera irracjonalności, w: Sprawy ludzkie, Warszawa 1978, s. 127, 138.

⁸Por.: E. H. Erikson, Identity and the Life Cycle, New York - London 1980; Dimensions of a New Identity, New York 1974; Toys and Reasons, New York 1977 i inne prace tego autora; K. Horney, Neurotyczna osobowość naszych czasów, Warszawa 1973; T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Lewison, R. N. Sanford, The authoritarian personality, New York 1950; M. Rokeach, The open and closed mind, New York 1960; The nature and meaning of dogmatism, w: P. B. Warr (red.), Thought and personality, 1970, Penguin Books; M. J. Rosenberg, Cognitive structure and attitudinal effect, "Journal of Abnormal and Social Psychology" 1956, vol. 53; W. J. McGuire, Cognitive consistency and attitude change, "The Journal of Abnormal and Social Psychology" 1960, vol. 60, nr 3; A. N. Leontjew, Działalność a osobowość, w: Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości. Pod redakcją J. Reykowskiego, O. W. Owczynnikowej i K. Obuchowskiego, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1977, s. 7 - 57; J. Piaget, Narodziny inteligencji dziecka, Warszawa 1966; I. Rozet, Psychologia fantazji, Warszawa 1982; L. A. Festinger, A theory of cognitive dissonance, Illinois 1957; J. P. Deconchy, La psychologie sociale experimentale et le problème de la genèse et de la gestion de l'irrationnel, Cracovie, 25 - 28 Novembre 1986.